

УДК 27-526.63+398(477):(2-523.45)
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2021.02.424>

МЕТАФОРА УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ ІКОНИ «НЕДРЕМНЕ ОКО» ІЗ СУБОТОВА

Оксана КУЛІШ

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9625-0690>

кандидат мистецтвознавства,
старший науковий співробітник,
Черкаський обласний краєзнавчий музей,
вул. Слави, 1, 18000, м. Черкаси, Україна,
e-mail: kulish_oxana_andre@ukr.net

У статті проаналізовано унікальний взірць українського сакрального живопису за зображальним змістом — ікону «Недремне око» із Суботова другої половини XVIII ст. *Об'єкт дослідження* — українська народна ікона «Недремне око».

Предмет дослідження — метафора народної ікони «Недремне око» із Суботова. *Актуальність теми* зумовлена становленням культурно-історичного типу українського нарративу, що через візуально-онтологічну метафору спроектований з козацьких часів до нашої сучасності і пов'язаний із героїчною темою визвольної боротьби українського народу за свою національну і духовну ідентичність, за свою державність.

Завдання статті: з'ясувати, в чому полягає вияв візуально-онтологічної метафори стосовно ікони «Недремне око» з Іллінської церкви Суботова з застосуванням методу синтезу етнографічних, історичних та мистецтвознавчих даних, також методів індукції, компаративізму, іконологічного.

Мета: розглянути візуально-онтологічну метафору народної ікони «Недремне око» із Суботова крізь призму історії і староукраїнської культури.

Для представленої ікони кордони візуально-онтологічної метафори визначаються безпосередньо в межах фактів з історії Середньої Наддніпрянщини другої половини XVII—XVIII ст., а в ній — Чигиринської землі у складі Речі Посполитої, також у культурних межах, а саме: сакральної архітектури Суботова того часу і давньої української міфології.

Ключові слова: українська народна ікона «Недремне око», Суботів, візуально-онтологічна метафора, Бог-Дитина, св. Ілля, св. Архистратиг Михаїл, сакральна архітектура.

Oksana KULISH

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9625-0690>

Candidate of Sciences in Art Studies (Ph. D), Senior
Researcher

of the Cherkasy Regional Museum of Local Lore
1, Slavy street, 18000, Cherkasy, Ukraine,

e-mail: kulish_oxana_andre@ukr.net

METAPHOR OF THE UKRAINIAN FOLK ICON «THE UNSLEEPING EYE» FROM SUBOTIV

Abstract. The article provides an analysis of the visual content of a unique sample of Ukrainian sacred painting, it is about the icon «The Unsleeping Eye» from Subotiv of the second half of the 18th century.

The object of the research is the Ukrainian folk icon «The Unsleeping Eye».

The subject is a metaphor of the folk icon «The Unsleeping Eye» from Subotiv.

The topicality of this article is due to the formation of the cultural-historical type of the Ukrainian narrative that, through a visual ontological metaphor is designed from Cossack times to the present day. This narrative is related to the heroic theme of the liberation struggle of the Ukrainian people for their national and spiritual identity, for their statehood.

Tasks of the article: to find out what is the manifestation of the visual ontological metaphor in relation to the icon «The Unsleeping Eye» from the Elijah's Church of Subotiv. *The method of synthesis of ethnographic, historical and art data is used in the research and methods of induction, comparativism, iconological analysis.*

The purpose: to consider the visual ontological metaphor of the folk icon «The Unsleeping Eye» from Subotiv in the retrospect of history and old Ukrainian culture.

The basis of the work is an exhibit «Christ the Unsleeping Eye» and information about it in the unified passport from the documentary-material fund of the Cherkasy Regional Museum of Local Lore. The boundaries of the visual ontological metaphor of the represented icon are determined directly within the facts from the history of the Middle Dnieper region of the second half of the 17—18th centuries, and belonging to that history Chyhyryn's land as part of the Polish-Lithuanian Commonwealth, also within cultural boundaries, namely the sacred architecture of Subotiv of that time and the ancient Ukrainian mythology, in which the Christian faith was superimposed on the pagan vision of a world about the Holy Prophet Elijah and the God's Archangel Michael as the Thunderers.

Keywords: the Ukrainian folk icon «The Unsleeping Eye», Subotiv, the visual ontological metaphor, the God Infant, St. Elijah, St. Michael the Archangel, sacred architecture.

Вступ. Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Безпосередньо про іконографічний сюжет «Недремне око» писали такі українські мистецтвознавці, як В. Овсійчук, Д. Крвавич (2000), О. Адамович (2001), О. Найден (2009) та етнолог В. Сивак (2011). Зокрема, В. Овсійчук і Д. Крвавич у спільній монографії коротко і змістовно подали опис іконографічного мотиву «Недремне око» в загальній історії релігійного мистецтва, акцентувавши увагу на українських прикладах [1, с. 136]. О. Адамович провів ретельне дослідження групи пам'яток українського сакрального живопису XVIII—XIX ст., об'єднаних спільним символічним змістом в сюжеті «Недремне око» із колекції малярства Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника [2, с. 130]. О. Найден з'ясував специфіку української народної ікони Середньої Наддніпрянщини XVIII — початку XX ст. на основі зібрання М. Бабака. Стосовно «Недремного ока» вчений зауважив, що це власне іконо-картина, функціонально призначена як для того, щоб на неї молилися, так і для того, щоб її роздивлялися, пригадуючи пов'язані з її сюжетом місця із Святого Письма [3, с. 293]. В. Сивак відзначав поширеність іконографічної теми «Недремне око» в опрацьованні народними майстрами, які продукували її у своїх роботах українського сакрального малярства XVII—XVIII ст., до того ж вказав на вельми промовистий факт, що найбільшого розповсюдження сюжет «Христос — Недріманне око» набув на Київщині та Черкащині [4, с. 97].

Грунтовним вивченням народної течії в українському живописі XVII—XVIII ст. займалися В. Свенціцька (1971) [5], П. Жолтовський (1978) [6], В. Откович (1990) [7] та інші. Д. Степовик (2004) закріплює думку про вплив народної естетики і народного мистецтва на подальший розвиток професійного ікономалювання в Україні, що спостерігається з XVI ст. (ренесансний стиль) [8, с. 43—44]; далі, з утвердженням стилю бароко (XVII ст.), у малюванні ікон барокових тенденцій дотримувалися як визначні майстри, так і народні «богомази» аж до кінця XVIII ст. [8, с. 75].

Постановка проблеми. Фундаментальні, беззаперечно значущі для української культури наукові праці вітчизняних вчених щодо українського сакрального живопису мають мистецтвознавчий, історичний, богословський та філософсько-естетичний

характер. Звідси виникає думка, що проведені дослідження є цілком вичерпними. Проте, якщо проаналізувати вибірково певний сюжет української народної ікони методами індукції, компаративізму та іконологічним, то постає нова проблема дослідження: розгляд такого іконографічного типу як «Недремне око» в метафоричному аспекті за історично-етнографічним напрямком.

Мета статті: розглянути візуально-онтологічну метафору народної ікони «Недремне око» із Суботова, що на Черкащині, крізь призму історії і староукраїнської культури.

Актуальність дослідження зумовлена становленням культурно-історичного типу українського нарративу, що через візуально-онтологічну метафору спроектований з козацьких часів до нашої сучасності і пов'язаний з героїчною темою визвольної боротьби українського народу за свою національну і духовну ідентичність, за свою державність.

Основна частина. Для *понятійного апарату* статті необхідно визначити, що таке візуальна й онтологічна метафори. Як така метафора — це асоціативний зв'язок за принципом подібності, коли до головного об'єкта застосовується система асоціацій, пов'язаних з допоміжним об'єктом [9, с. 45]. Існує поняття метафора оптична, або візуальна, — феномен, який виконує особливі функції у пізнанні і мові, мистецтві і науці, релігії і філософії — культурі в цілому [10, с. 36]. Сюди приналежні суцільні зорові міфологеми, які включають сімейство понять, що примножуються, зокрема, візуальна культура, візуальна парадигма, візуальне мислення, візуальні комунікації тощо [10, с. 37]. За Н. Хамітовим, міфологема — це елемент міфології, який з'єднує її в цілісну структуру і дозволяє увійти в комунікацію зі своєю культурою та іншими культурами; міфологема пронизує різні епохи, весь культурно-історичний тип, вона відкрита і нефінітна (незавершена) [11, с. 135—136]. Поняття онтологічна метафора означає метафору, в якій абстракція, наприклад, подія, діяльність, емоція або ідея представлені як що-небудь конкретне: об'єкт, субстанція, ємність або особа-суб'єкт [9, с. 46].

У цьому дослідженні стосовно образності зображуваного на іконі застосовано об'єднане поняття візуально-онтологічна метафора у зв'язку з тим, що йдеться про зорові міфологеми, в яких унаочне-

Іл. 1. Народна ікона «Христос — Недріманне око», друга половина XVIII ст., с. Суботів (Черкащина); фонд Черкаського обласного краєзнавчого музею (Черкаси)

но ідеологічні уявлення в контексті історичних подій з певними особами-суб'єктами та об'єктами.

Відомості про експонат (іл. 1). В уніфікованому паспорті документально-речового фонду Черкаського обласного краєзнавчого музею на експонат «Христос — Недріманне око» (далі за текстом «Недремне око». — О. К.) написано таке:

№ інвентарний Ж-642; типологія — народна ікона; розмір — 42,6 x 58,4 см; матеріал — полотно, олія; класифікація — живопис; датування — друга половина XVIII ст.; стан збереження — добрий, без пошкоджень; місце створення — Правобережна Україна, село Суботів Чигиринського району¹ Черкаської області [13].

За відомостями музейного укладача уніфікованого паспорта В. Нестеренко нинішній експонат був знайдений у 60-х рр. XX ст. на горищі Іллінської церкви; можливо, ікона була виконана саме для цієї церкви, оскільки на ній зображений св. Ілля. Це у 1941—1943 рр., коли церква діяла, зазначена ікона була в ній. Після закриття церкви, у зв'язку зі згубною атеїстичною державною політикою радянських часів, ікону «Недремне око» витягнули із гарної різьбленої рами, згорнули в рулон і кинули серед інших предметів на горищі. Через кілька десятиліть, в ході обстеження Іллінської церкви, дослідники передали ікону до Черкаського обласного краєзнавчого музею у січні 1987 року на постійне зберігання [13].

¹ За новим Атласом адміністративно-територіального устрою України 2020 року, Чигиринський район увійшов до складу Черкаського району Черкаської області [12].

Мистецтвознавчий аспект. Головний образ Недремного ока — представлення Ісуса Христа дитячого або юнацького типу, дістав назву Емануїл, що в перекладі означає «з нами Бог» [1, с. 136]. Онтологічний зміст цього зображення Ісуса Емануїла — символ втілення Божого слова та відкуплення світу [1, с. 136]. За визначенням В. Сивака, «Недремне око» — це одна із символіко-алегоричних композицій, приналежна до страсних тем, як і «Христос — Виноградна Лоза», «Христос у чаші», «Розп'яття з виноградною лозою» та деякі інші, які мали своїм завданням розкрити християнський догмат Євхаристії [4, с. 92]; невідомі в попередній період ці композиції з'являються в українському сакральному мистецтві, починаючи з другої половини XVII ст. [4, с. 92]. Однак О. Найден не прив'язує пояснення сюжету «Недремного ока» тільки до євхаристійних композицій, хоча й оговорює те, що цей сюжет звеличує подвиг жертвності заради спасіння людства. О. Найден наводить цінну думку, що сюжет «Недремного ока» не розрахований на те, щоб розчулити глядача виглядом сплячої дитини — Ісуса, якого чекають тортури, а навпаки — подати алегоричний образ захисту — «невсипущої сили світла Божественного всебачення», «присутність у земних справах небесних начал». Бо ж «недремним оком, мабуть, і є око Бога Отця», яке зображено в трикутнику з білим або червоним обведенням, у декотрих сюжетах його змінює світло, яке сяє з неба [3, с. 293].

Стосовно *предмету* дослідження — метафори народної ікони «Недремне око» із Суботова, варто звернутися до систематизації основних функцій метафори за Х. Крамарчук — онтологічність та світотворчість; метафора як потенційний носій національного світогляду [9, с. 50]. Практичне підтвердження цих слів ми знаходимо у працях О. Найдена і Д. Степовика. Зокрема, О. Найден відзначив особливу метафору простору реального і зображуваного у композиції картини в епоху українського бароко, серед іншого, засобом безлічі побічних деталей, знаків, атрибутів і символів [14, с. 27]. Д. Степовик стверджував: «Ікона не може бути ілюстрацією тієї чи іншої політичної, соціальної події, але вона спроможна стати символічним, метафоричним її віддзеркаленням» [8, с. 59].

Опис ікони (іл. 1). Ця ікона захоплює щирістю і піднесеним настроєм. Місце знахідки ікони «Не-

дремне око» в Іллінській церкві не заперечує її визначення як народної працівника музею. Хоча досить висока художня якість виконання цієї ікони ставить під сумнів таке визначення. Адже за фігуративним і тонально-кольоровим рішенням вона віддалена від примітиву: тут присутнє світло-тіньове моделювання форм, гармонія знайдена через сполучення трьох кольорів — червоного, зеленого і вохристого, децю подрібнена композиція все ж тримається домінантною світлої фігури Бога-Дитини Ісуса Христа в білій сорочці, що лежить на «червоній перині» посеред вохристого гла. Знаменний жест Бога-Дитини — те, що Він перстом правої руки вказує на терновий вінець, розташований під «червоною периною», частково на хресті, частково на вохристому фоні. Напівприхований колючий вінець провіщає події страти через розп'яття на хресті. Ліва рука Бога-Дитини, зігнута в лікті, також направляє увагу глядача на терновий вінок.

Залишилось незрозумілим: чи то за первинною композицією ноги святих не намальовані, чи то так навмисно обрізано нижній край ікони, коли її «втягнули із гарної різьбленої рами» (за відомостями про експонат. — О. К.).

В композиції цієї ікони ми спостерігаємо три сакральних персонажа — Христос-Дитина, св. Ілля, св. Архистратиг Михаїл — і впорядкований простір з певною кількістю архетипічних символів. Ось як, брунатного оперення півень на білій колоні, око в червоному трикутнику, чаша наповнена вином (як зрозуміло за її верхнім червоним краєм), вазон з червоними квітами, чотирикутний ліхтар (у ньому свічка з червоним полум'ям) та інші предмети і знаряддя майбутніх тортур і мук Христових. Вказані символи мають сукупне значення найвищої важливості місії земного життя Боголюдини Ісуса Христа.

Моделювання облич трьох сакральних персонажів українського типу виконано коричневою лінією з легким світло-коричневим тонуванням брів, очей, носів тощо; всі троє мають маленькі червоні уста і світлу шкіру вохристо-білого відтінку. Щирість трьох святих образів графічно передана високо піднятими дугоподібними бровами. Бог-Дитина має легкий рум'янець на щоках.

Відсутня позолота німбів, що облямовані червоним контуром. Як такий червоний колір тут справляє враження напруги: його багато, хоча він впоряд-

кований за крупними плямами — багрянця, на якій лежить Христос-Дитина; плащ Архистратига Михаїла; завіса, намальована з верхнього правого краю ікони (підв'язана чорним шнуром з китицями).

Загалом художні прийоми та іконографія цього експонату витримані у стилістиці українського бароко. Адже, як зазначав Д. Степовик, є чотири ознаки бароко в ікономалюванні — рух, масивність, напруга і контраст [8, с. 65]. Особливо це помітно у зображенні головної фігури — Бога-Дитини, що спочиває на широкому хресті, напрямком якого намальований не чітко горизонтально до краю рами, а децю по-діагоналі. Причому драбина і списи, на фоні за фігурою Бога-Дитини, подані у протилежному діагональному напрямку, створюючи відчуття руху в глибину простору ікони. Вся композиція візуально згуртовується до центру (Бога-Дитини) тональним контрастом чорних площин з обох сторін за фігурами св. Іллі та св. Архистратига Михаїла. Бог-Дитина має масивну голову і шию, що за вдовоною непропорційністю до сусідніх постатей «дорослих», стверджує важливість саме цього сакрального образу — Ісуса Христа — Альфи і Омеги.

Іконологічний аналіз. Іконографічний варіант сюжету про біблійного пророка Іллю, де він тримав би в руці меч — відсутній. Тому суботівська ікона є унікальним взірцем українського сакрального живопису.

Однак в історії християнської культури, в період Давньої Русі, що на кілька століть передує козацькій добі, був ще один св. Ілля — преподобний Ілля Муромець, і він, за іконографічним канонам, як воїн, змальовується з мечем у руці. Проте достеменно відомо, що Іллінська церква в Суботові зведена на честь пророка Божого Іллі. Доказом цього є матеріали церковних візитацій (перевірки діяльності парафій вищою адміністрацією), ось як Протокол унійної візитації церкви св. Іллі у Суботові 1750 року (ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 2463. *Wizyty generalne cerkiew dekanatów Kaniowskiego, Korsuńskiego [...]. 1750. Арк. 210 зв.—211*), що зберігся та доступний для прочитання (за даними Т. Гедзь) [15]. У фрагменті першої частини² цього візитаційного опису польською мовою зі збереженням автентичної місцевої назви церкви кирилицею написано таке: «Wizyta

² Про це пише С. Юрченко у статті: [16, с. 27—31].

Іл. 2. Морський прапор Війська Запорізького XVIII ст.; фонд Національного музею історії України (Київ)

cerkwi w miasteczku Subotowie pod tytułem Святого Пророка Іліи zostającej» [15].

Св. Архангел Михаїл має молоде лице, заокруглене повне підборіддя, стриману посмішку на вустах, погляд, направлений з благоговінням на Богатину, лицарські обладунки, вогняний меч, піднятий догори у правій руці. Споглядання образу цього вольового воїна — начальника війська Небесних Сил — додає впевненості в непереможності православної віри. Тим паче дивує, що у воєначальника Божого війська тут зображено в лівій руці не щит, як зазвичай, а бубон. Вказану деталь зображення — бубон — зафіксовано також музейним укладачем в описі цієї ікони в уніфікованому паспорті експонату, про який йдеться (№ інвентарний Ж-642).

Об бубон розбиваються 13 червоних зигзагоподібних ліній, намальованих в ритмі від його центра (можливо, візуальна алегорія звуків?). У такому разі ми стикаємося з прихованим смыслом візуально-онтологічної метафори вельми рідкісного, навіть унікального, поєднання вогняного меча і бубна в руках Архангела Михаїла на цій іконі «Недремне око» другої половини XVIII ст. із Суботова.

Відомо, що в українському іконописі та розписах храму XVI—XVII ст. зустрічаються зображення музикантів і музичних інструментів струнних і духових, ось як у композиціях «Страшний суд» і «Різдва Христове» — про це свого часу писала В. Свенціцька [5, с. 226]. Історично засвідчено, що в музичній культурі українського козацтва, зокрема у Запорізькій Січі, широко використовувалися духові й ударні музичні інструменти — труби, сурми, литаври,

барабани та бубни [17, с. 453—454]. Як зазначають музикознавець О. Різник та історик Н. Ченцова, українська національна військова музика від XVI ст. пов'язана з козацтвом, насамперед із запорізьким військом. Невіддільна від військового побуту, вона поділялася на «ратну» (для військових походів, урочистих зустрічей послів), «генеральну» (існувала при гетьмані) та «полкову» музику [18, с. 341]. Бубон був серед тих основних козацьких військових музичних інструментів (труба, сурма, литаври, барабан), які поряд з власне музичною виконували також військово-сигнальну функцію [18, с. 341]. Показово, що литаври, бубон, як і прапор, булава, бунчук та печатка, були знаками (клейнодами) гетьманської влади [18, с. 341].

Отож, стосовно представленої суботівської ікони «Недремне око», вірогідним видається припущення щодо мілітаризованого характеру образотворчої метафори бубна з тринадцятьма зигзагоподібними лініями у лівій руці Архангела Михаїла і піднятим догори мечем — у правій.

Напрямок поглядів Ілі та Михаїла різний: св. Ілля дивиться вперед себе, як і годиться пророкові, обличчя його повернуте у 3/4 від глядача; погляд Архангела Михаїла направлений на фігуру Христа-Богатини, що спить з заплющеними очима.

Ілля має вигляд немолодої людини з високим чолом, білим сивим волоссям, бородою і вусами. Намальованій статури св. Іллі не властива будова тіла воїна і це відхиляє думку про зображення тут преподобного Іллі Муромця (що, як відомо, був воїном). Дивує те, що Ілля тримає у правій руці залізний меч, спертий на плече, — це заперечує іконографічний церковний канон щодо зображення св. Іллі-пророка (його не прийнято малювати з мечем), але дозволяє провести аналогію з фольклорним образом Громовика, про що йдеться далі. Ліва рука св. Іллі покладена на груди в доказ щирості християнської віри — це вельми примітно і тут доречно провести аналогію з зображенням Архангела Михаїла на Морському прапорі Війська Запорізького XVIII ст.³ (іл. 2). У верхньому куті цього прапору міститься зображення Архангела, права пряма рука якого тримає вогняний (оранжевого кольору) меч, а ліва рука покладена на груди. За геральдичною символікою, піднятий догори меч

³ Ілюстрація на с. 273 [19].

означає нескореність войовничого духу, волю до боротьби за перемогу. Проте важливо відмітити, що у Архангела Михаїла на Морському прапорі Війська Запорізького меч направлений чітко вертикально вгору, а на суботівській іконі «Недремне око» св. Ілля та Архангел Михаїл тримають підняті мечі, паралельно направлені у праву сторону. Також слід взяти до уваги, що вже на період XVII—XVIII ст. у козацькому бойовому озброєнні, як і в інших військах Європи, був відсутній середньовічний меч. Тож зображення мечів у руках святих на цій іконі має значення атрибуту і символу. Достеменно невідомо, де первинно в інтер'єрі Іллінської церкви була розташована ікона «Недремне око» (адже її знайшли на горіщі у рулоні). Тому важко висловлювати припущення, що означає намальований напрямок піднятих мечів у праву сторону.

Смисл візуальної парадигми щодо цих двох образів на представленій іконі — св. пророка Іллі й Архангела Михаїла — видається можливим віднайти, якщо провести історичний огляд стосовно сакральної архітектури Суботова другої половини XVII—XVIII ст.

Історичний аспект. Проблема інтерпретації метафори для ікони «Недремне око» із Іллінської церкви Суботова стосується процесу пізнання «видимим зображенням невидимого» і тому, на слушну думку В. Овсійчука і Д. Кривавича, «у цьому пізнавальному процесі звертання до оповідей неминує, адже сам процес пізнання змісту ікони не має меж, бо проходить усе життя людини» [1, с. 9]. Отже, звернемося до короткої історичної оповіді, за дослідницьким матеріалом місцевих краєзнавця Н. Кукси й історика В. Лазуренка про те, в якому політично-соціальному стані перебувала на час другої половини XVII—XVIII століть Чигиринська земля разом з Суботівим, де в Іллінській церкві було знайдено ікону «Недремне око», датовану XVIII століттям.

Відомий як родовий маєток Хмельницьких, Суботів розташований біля колишньої гетьманської столиці Чигирин на пограниччі з Диким Полем [20, с. 38]. Показово, що в Суботіві в XVII—XVIII ст. були дві православні церкви: одна — дерев'яна Свято-Михайлівська (не збереглась до нашого часу), друга — кам'яна Свято-Іллінська [22, с. 293].

Іллінська церква Суботова споруджена у кращих традиціях українського козацького бароко і європей-

ського ренесансу коштом гетьмана Богдана Хмельницького упродовж 1651—1656 рр. [23, с. 31; 24, с. 6], належить до сакральної архітектури оборонного типу, адже була окремим укріпленням в системі оборонних споруд Суботівського замку Хмельницького (середини XVII ст.), поєднана з цим замком підземним ходом [24, с. 5]. Нині Іллінська церква має статус пам'ятки архітектури середини XVII ст. національного значення, належить до часів визвольних змагань під проводом Богдана Хмельницького проти польського панування [23, с. 34—35].

В. Лазуренко зазначає, що як і Чигирин, Суботів середини XVII ст. був осередком гетьманської влади і дипломатії, а підписи на документах «Дано з Суботова» знали в багатьох країнах — тут досить часто гетьман приймав посольства іноземних держав [24, с. 11]; на початку другої половини XVII ст. Суботів став значним осередком культури, позаяк гетьман мав тут велику бібліотеку [24, с. 13].

Однак в добу Руїни, Правобережна Гетьманщина, зокрема землі Чигирини, знову опинилися під польським гнобленням в Речі Посполитій. Суботівський замок Богдана Хмельницького було спустошено і знищено вщент; саме містечко Суботів, за літописними джерелами, було спалено в результаті польського-шляхетського військового походу загону воеводи Стефана Чарнецького навесні 1664 р. [25, с. 67—68; 21, с. 28—30].

Історія храму на честь Архистратига Михаїла, за народними джерелами, пов'язана з ім'ям чигиринського підстарости батька Богдана Хмельницького — Михайлом Хмельницьким, адже була закладена ним у першій чверті XVII ст. в кращих традиціях дерев'яного сакрального зодчества Середнього Подніпров'я. «З побудовою цього храму хутір Суботів перетворюється на село, а 1649 року отримує статус сотенного містечка чигиринського козацького полку, заміської резиденції гетьмана Богдана Хмельницького» [22, с. 293].

За документальним джерелом — «Описание благочестивых заграничных в короне польской», укладеним ігуменом Свято-Троїцького Мотронинського монастиря ієромонахом Мельхіседеком у вересні 1767 р., є відомості про Свято-Михайлівський та Свято-Іллінський храми містечка Суботів [22, с. 293]. Ці храми зберігали вірність православної конфесії, що вже було надто важко в 60-х роках XVIII ст., бо но-

сило супротив насильницькій унії на південно-східних околицях Речі Посполитої [22, с. 293].

Втім, у пізніші часи Михайлівська церква горіла або була надто занедбана, принаймні у XVIII ст. її відбудовували кілька разів. Ось як, за вище вказаним документом Мельхіседека, 1720 року дерев'яна Свято-Михайлівська церква вже перебувала в зруйнованому стані, то ж довелося її заново відбудувати: «православним чигиринським протопопом Петром Клименком закладена і освячена на колишньому місці» [22, с. 293]. Н. Кукса припускає з документів найдавнішої церковної ревізії 1726 р., що певний час Свято-Михайлівська церква була уніатською [26, с. 129; 22, с. 293]. Але у зв'язку з несприйняттям уніатства місцевим населенням краю, Свято-Михайлівська церква знову стала православною. Принаймні, виходячи з «Описанія ...» Мельхіседека, до жовтня 1766 р. у церкві св. Архистратига Михаїла у Суботові ще служив православний священник, допоки польські владні представники уніатства не вдалися до жорстоких репресій [22, с. 294].

Відповідно постає питання: яка провідна візуально-онтологічна метафора закладена в іконі другої половини XVIII ст. «Недремне око» із Іллінської церкви в Суботові? Якщо, за відомими історичними фактами, 1764 року за указом Катерини II в суспільно-політичному устрої України був скасований інститут гетьманства [27, с. 320], а 1775 року Запорозьку Січ було підступно ліквідовано за маніфестом тієї ж російської імператриці, і далі, вціліле українське козацтво було закріпачено, а ту, що зосталась, козацьку верхівку було повністю зросійщено і поставлено на службу в Російській імперії з привілеями російського дворянства.

Вірогідно, відповідь слід шукати в сумарному трактуванні стану суспільно-політичної картини і староукраїнської культури Чигиринської землі разом з Суботовим другої половини XVII—XVIII століть. Адже і досі залишається нез'ясованим місце розташування склепів першого державотворця України гетьмана Богдана Хмельницького (рік смерті 1657) та його старшого сина гетьманича Тимоша (рік смерті 1653), які, за різними версіями, були поховані в Іллінській або Свято-Михайлівській церквах Суботова.

Особливо принциповими за характером виявилися професійні археологічні пошуки і диспути сто-

совно кринти Богдана Хмельницького, що тривають від 1921—1922 рр. донині на основі підходів теоретичних — відомостей історичного характеру (наприклад, публікація Т. Таїрової-Яковлевої, 2020) і практичних з новими технологічними можливостями — йдеться про новітні георадарні вимірювання (ось як у праці В. Лазуренка, 2019) [28, с. 27—28; 21, с. 65—69].

Однак повернемося до нашого об'єкту дослідження — народної ікони «Недремне око». Українська народна ікона — це зображення образів для молитви, створених майстрами-самоуками із селянсько-міщанського середовища, деякі з тих майстрів певним чином належали до кола кліру. За призначенням, українська народна ікона була не тільки для хатніх іконостасів нижчих верств суспільства, але й для домашніх вітварів представників багатших верств, а подекуди й церков. Нерідко в такій іконі, за баченням народної естетики, сполучаються міфологічні фольклорні уявлення з церковною іконографією. Розглянемо це твердження більш детально.

Розходження між професійним та народним іконописом в українському сакральному живописі від другої половини XVI ст. відзначали В. Откович, П. Жолтовський. Це розходження росло й поглиблювалося, зрештою, в XVIII ст. навіть офіційні церковні візитації недвозначно вказували на існування двох категорій іконописання [7, с. 94; 6, с. 277]. Ці ж тенденції проявились в іконописі Середньої Наддніпряни, куди належить Черкащина.

На багатолюдних землях Наддніпряни консервативні церковні кола не поділяли естетичні погляди народних малярів-богомазів та не виявляли прихильності до цього виду живопису [7, с. 9]. Виникає питання: чому церковна адміністрація не схвалювала народний іконопис? Відповідь ми знаходимо у П. Жолтовського: «в основі специфіки народного іконопису лежить злиття християнських понять з колишніми «поганськими»», бо ж оригінальна інтерпретація християнських образів в українській народній творчості, наділена світоглядом, далеким від канонічного церковного християнства [6, с. 279].

Етнографічний аспект. Отож, звернемося до образів св. пророка Ілі та Архистратига Михаїла, якими вони були за світоглядними уявленнями в староукраїнській культурі. Точніше, те, що залишилось від тих давніх уявлень на час етнографічних розві-

док О. Воропая [29], І. Нечуй-Левицького [30], С. Килимника [31], бо ці знані дослідники зробили неоціненний вклад в українську етнографію тим, що зафіксували популярність обох святих образів у народних переказах і легендах.

І. Про св. пророка Божого Ілля. Нечуй-Левицький у останній третині ХІХ ст. у своїй праці «Світгляд українського народу» наводить переказ про створення землі Богом. За цим переказом, на відміну від сюжету Старого Завіту, св. Ілля-Громовик вже існував у передвічні часи при Богові разом з ангелами, які славили Всевишнього на Небі піснями. За велінням Господа, сорок днів і сорок ночей св. Ілля гримів і пускав блискавки у нечистих духів, щоб разом з дощем вони попадали з Неба, бо їх натворив собі Сатанайл [30, с. 129]. На подібну українську легенду вказує О. Воропай: «коли біси повстали проти Бога, то Бог наказав Іллі прогнати нечисту силу з неба. З того часу Ілля ганяється за бісами і пускає в них огненні стріли: громи і блискавку» [29, с. 152].

Друга функція св. Іллі — землеробська, бо він є сівачем озимого посіву. Це пояснюється тим, що, зазвичай, після свята Іллі починається озимий посів жита й пшениці [29, с. 153]. С. Килимник зазначає, що з приходом християнства старі боги урожаю замінилися християнськими святими, зокрема, Перуна замінив пророк Ілля-Громовержець, він, за народними віруваннями, був опікуном жнив, зберігав ниву від вогню, видав блискавкою і громом, ганяючи по небу чортів і пускаючи в них громові стріли [31, с. 53—56].

Третя важлива функція св. Іллі — метеорологічна. Цікаво відмітити значущість літнього свята Іллі (20 липня за старим / 2 серпня за новим стилем) у конфесіях різних народів, що історично мешкають поруч з українцями. За даними С. Килимника, ця інтернаціональна значущість свята Іллі стосувалася порятунку людського життя від небезпечних погодних умов (як-от, грози) [31, с. 53—57].

ІІ. Про Архистратига Божого Михаїла. В українських народних віруваннях функції Архистратига Михаїла полягають в опікунстві мисливства і всіх лісових звірів, «він не народжений, а створений Богом і поставлений на чолі «небесного воїнства» для боротьби з Сатанайлом та його воїнством»; він має властивість, надану йому Богом, володіти і уражати вогнем, має вогняний меч тощо [31, с. 201]; за народ-

ною легендою, «де б не заховався нечистий, а стріла Архистратига знайде його скрізь» [29, с. 169].

Святковий день в році⁴ на честь Архистратига Михаїла не пов'язаний ані з сільськогосподарськими роботами, ані з сонячним колом-кругом [31, с. 205], а пов'язаний саме з мисливськими традиціями і легендами, що підтверджує найбільшу давність цього святого образу, накладеного християнством на архаїчне божество. О. Воропай наводить у приклад найпоширеніший переказ, приналежний до вірувань мисливців, що найкраща рушниця тільки та, яка побувала в руках Архистратига Михаїла [29, с. 169]. Зрозуміло, що такий переказ сформувався завдяки прогресу матеріальної культури, коли лук і стріли, а пізніше меч і щит змінилися ближче до нашого часу на рушницю.

В українській міфології «Архистратиг Михаїло змальовується лицарем, суддею, оборонцем мисливців на полюванні. Тому-то в цей день, на Михаїла, колись у старій Україні мисливці йшли до церкви й перед образом святого Архистратига ставили свічку» [29, с. 170—171]. Від ХVІІ ст. образ Архангела Михаїла був популярний на всій території України, на прапорах запорізьких козаків він був символом перемоги, що суголосно суспільним ідеям періоду національно-визвольної боротьби українського народу, згодом цей образ стає гербовою емблемою Києва [7, с. 67].

Примітно, що за давніми українськими уявленнями, обидва святі образи — пророк Ілля і Архистратиг Михаїл — виступали громовиками і мали завдання скидати з неба нечисть і добивати її на землі громом і блискавками. Різниця між ними полягає: по-перше, у трансцендентній площині — св. Ілля був і є людиною, а Архистратиг Божий Михаїл — Ангел; по-друге, в онтологічній площині, що стосується розвитку соціально-економічних формацій суспільства, Архистратиг Михаїл в українській міфології відповідальний за полювання — це раніший привласнювальний тип господарської діяльності, натомість св. Ілля відповідальний за землеробство — це еволюційно пізніший відтворювальний тип господарської діяльності.

Висновки. Отже, візуально-онтологічна метафора ікони «Недремне око» із Суботова, викона-

⁴ 21 листопада за новим стилем.

на за бароковими тенденціями, унаочнює ідеологічні уявлення в староукраїнській культурі Середнього Подніпров'я та історичні події щодо певних осіб-суб'єктів та об'єктів: зокрема, сакральної архітектури Суботова другої половини XVII—XVIII ст. і протистояння українського православ'я насильницькому нав'язуванню уніатства польською королівською владою.

Зважаючи на окреслене, проблема інтерпретації метафори стосується двох рівнів. На онтологічному рівні візуальна парадигма суботівської ікони «Недремне око», ймовірно, є ремінісценцію⁵ історичних подій, пов'язаних з місцем поховання великого гетьмана Богдана Хмельницького і його старшого сина гетьманяча Тимоша.

На метафізичному рівні не канонічно змальовані образи св. пророка Іллі та Архангела Михаїла пересмислені в річищі давньої української міфології, в якій наклалася християнська віра на язичницькі світоглядні уявлення про них як про Громошників. Відчувається прагнення невідомого художника цієї ікони встановити трансцендентний зв'язок з першообразами — Христом-Богом-Дитиною, св. пророком Іллею та Архангелом Михаїлом — з метою їх заступництва «в земних справах», що виражено через зорові міфологеми.

Вірогідним видається припущення щодо мілітаризованого характеру метафори бубна з тринадцятьма зигзагоподібними лініями у лівій руці Архангела Михаїла і піднятим догори вогняним мечем у правій, також залізного піднятого вгору меча у правій руці св. пророка Іллі у композиції ікони. Вельми примітно, що напрямок піднятих мечів повернутий у праву сторону. Можливо, візуально-онтологічна метафора саме так оригінально зображених Архангела Михаїла і св. пророка Іллі розкриває певний військовий ритуал із музичної культури українського козацтва; можливо, вона вказує на наратив козацьких часів, пов'язаний з героїчною темою визвольної боротьби українського народу, проте у козацькому бойовому озброєнні періоду XVII—XVIII ст. уже був відсутній середньовічний меч, тому його зображальна функція тут має значення атрибуту і символу. Ще більш

очевидно, що візуально-онтологічна метафора суботівської ікони «Недремне око» вказує на об'єкти — сакральну архітектуру Суботова другої половини XVII—XVIII століть (Свято-Михайлівська та Свято-Іллінська церкви), на осіб-суб'єктів та історичні події Чигиринської землі, що стосувалися переривчастих періодів гетьманської влади.

Перспективи подальших досліджень у цьому напрямі стосуються наступних етапів аналізу іконографічного мотиву «Недремне око» із Черкащини в метафоричному аспекті за історично-етнографічним напрямком.

1. Овсійчук В., Кривач Д. *Оповідь про ікону*. Наук. ред. С. Павлюк. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2000. 396 с.: іл.
2. Адамович О.В. *Стилістика ікон «Недріманне око» на матеріалах колекції Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. Образ Христа в українській культурі*: збірник. Київ: НАУКМА, 2001. С. 129—138.
3. Найден Олександр. *Народна ікона Середньої Наддніпрянщини в контексті селянського культурного простору*: монографія. Авт. проекту М. Бабак; авт. тексту О. Найден. Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАНУ. Київ: Книга, 2009. 545 с.: іл.
4. Сивак Василь. *Євхаристійна іконографія в українському сакральному малярстві XVII—XVIII ст. Народознавчі зошити*. 2011. № 1 (97). С. 87—100.
5. Свенціцька Віра. *Основні етапи розвитку українського малярства XVI—XVIII ст. та відбиття явищ музичної культури в малярських творах. Українське музикознавство: науково-методичний щорічник*. 1971. Вип. 6. С. 216—227.
6. Жолтовський П.М. *Український живопис XVII—XVIII ст.* Київ: Наукова думка, 1978. 327 с.: іл.
7. Откович В.П. *Народна течія в українському живопису XVII—XVIII століть*. Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М. Рильського. Львівське відділення. Київ: Наукова думка, 1990. 96 с.: іл.
8. Степовик Дмитро. *Історія української ікони X—XX століття*. Вид. 2-ге. Київ: Либідь, 2004. 440 с.: іл.
9. Крамарчук Х.П. *Види та типи метафор у дизайні. Аналітичний метод пошуку органічної метафори. Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2009. № 656: Архітектура. С. 44—52.
10. Микешина Л.А., Опенков М.Ю. *Метафора оптическая. Культурология. XX век: Энциклопедия*. Гл. ред. С.Я. Левит. Санкт-Петербург: Университетская книга; Алетейя, 1998. Т. 2. С. 36—41.

⁵ Ремінісценція (від лат. *reminiscentia* — спогад) — невідомий спогад, відгомін якоїсь події чи вражень; відгомін у художньому творі якихось мотивів, образів, деталей з відомого твору іншого автора [32, с. 581].

11. Хамітов Назіп. Міфологема. *Філософський словник. Людина і світ*. Київ: КНТ, Центр навчальної літератури, 2007. С. 135—136.
12. Атлас адміністративно-територіального устрою України: 2020. URL: <https://atu.decentralization.gov.ua/#atlas> (дата звернення 02.01.2021).
13. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Фонд, Ж-642. Ікона «Христос — Недрімне око». (Укладач В.І.Нестеренко, дата укладання уніфікованого паспорту: 14.07.2017 р.).
14. Найден Олександр. Українське бароко. Загальні риси. Специфіка історичного функціонування. *Мистецтво-знавство України*. 2001. Вип. 2. С. 25—33.
15. Гедзь Тетяна. Візитаційний опис церкви св. пророка Іллі у Суботіві 1750 року. *Краєзнавство*. URL: <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Local/VizytSubotiv1750.html> (дата звернення 12.01.2021).
16. Юрченко С. Іллінська церква у Суботіві та спроба відродження в українській архітектурі третьої чверті XVII століття. *Архітектурна географія бароко в Україні: регіональні особливості та спільні риси*. Збірник наук. праць, 2011. С. 27—31.
17. Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — поч. XVIII ст. Київ: Вид. АН УРСР, 1959. 532 с.
18. Різник О.О., Ченцова Н.В. Військова музика. *Мистецтво України: Енциклопедія: в 5 т.* Редколегія: Кудрицький А.В. (відп. ред.). Т. 1. С. 341—342. Київ: Укр. Енциклопедія, 1995.
19. *З української старовини: Альбом*. Текст Д.І. Яворницького; мал. М.С. Самокиша, С.І. Васильківського. Пер. з рос. та упоряд. Ю.О. Іванченка. Київ: Мистецтво, 1991. 316 с.: іл.
20. Кукса Н.В. Іллінська церква в Суботіві в студіях XIX — початку XX ст. *Пам'ятки України: історія та культура. Національний історико-культурний заповідник «Чигирин»*: Науковий часопис. 2011. № 5—6. С. 38—47.
21. Лазуренко В.М. *У пошуках крипти великого державотворця України Богдана Хмельницького. Поховання гетьмана України Богдана Хмельницького в Іллінській церкві у с. Суботів: від столітніх досліджень, легенд та міфів до сучасних наукових гіпотез*. Черкаси: Вертикаль, 2019. 76 с.
22. Кукса Н.В. Свято-Михайлівська церква в Суботіві в «Описанні благочестивих заграничних в короне польскої» Мельхіседека Значко-Яворського. *Сіверщина в історії України*: Збірник наук. праць. 2013. Вип. 6. С. 293—295.
23. Кукса Н.В. Свято-Іллінська церква в Суботіві: основні етапи реставрації пам'ятки архітектури середини XVII ст. *Сіверщина в історії України*: Збірник наук. праць. 2011. Вип. 4. С. 31—35.
24. Лазуренко В.М. *Тут кожен камінь пам'ятає гетьмана. Суботів — замська резиденція гетьмана України Богдана Хмельницького*. Черкаси: Ваш дім, 2006. 20 с.
25. Кукса Надія. Доля руїн замку родини Хмельницьких у Суботіві. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kuksa_Nadiia/Dolia_ruin_zamku_rodyny_Khmelnitskykh_u_Subotovi.pdf?PHPSESSID=a8dca3179212f69de62c3070eec91f26 (дата звернення 16.01.2021).
26. Кукса Н.В. Свято-Іллінська церква в Суботіві в «Описанні благочестивих заграничних в Короне Польскої» Мельхіседека Значко-Яворського. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*: Збірник наук. ст. 2012. Вип. 21. Ч. 2. С. 128—131.
27. Градова Анна. *Гетьмани України. Історії про славу, мудрість і відвагу*. Харків: Віват, 2015. 352 с.
28. Таїрова-Яковлева Тетяна. Могила Богдана Хмельницького у Суботіві та перспективи її пошуків. *Український історичний журнал*. 2020. № 4. С. 21—28.
29. Воропай Олекса. *Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис*. Мюнхен: Українське видавництво, 1958, print, 2010. Том II: Літо-осінь. 177 с.
30. Нечуй-Левицький Іван. *Світогляд українського народу. Ескіз української міфології*. Видання друге; за ред. Н. Кравченко, Н. Цурбакової. Київ: Обереги, 2003. 144 с.
31. Килимник Степан. *Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: у 5 т.* Вінніпег; Торонто, 1963. Т. V: Осінній цикл. 288 с.
32. *Словник інішомовних слів*. За ред.. О.С. Мельничука. Київ: Головна редакція УРЕ, 1974. 775 с.

REFERENCES

- Ovsijchuk, V., Krvavych, D., & Pavliuk, S. (Ed.). (2000). *The story of the icon*. Lviv: Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
- Adamovych, O.V. (2001). The style icons «The Unsleping Eye» on materials collection of the National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Reserve. *The image of Christ in Ukrainian culture: a collection* (Рр. 129—138). Kyiv: NaUKMA [in Ukrainian].
- Najden, Oleksandr, & Babak, M. (Eds.). (2009). *Folk icon of the Middle Dnieper region in the context of the peasant cultural space*. The Rylsky Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology NASU. Kyiv: Knyha [in Ukrainian].
- Syvak, Vasył'. (2011). Eucharistic iconography in Ukrainian sacral paintings of the 17th—18th centuries. *The Ethnology Notebooks, 1* (97), 87—100 [in Ukrainian].
- Svientsits'ka, Vira. (1971). The main stages of development of Ukrainian painting of the 16th—18th centuries and reflection the phenomenas of musical culture in works of art. *Ukrains'ke muzykoznavstvo* (Issue 6, pp. 216—227) [in Ukrainian].
- Zholtovs'kyj, P.M. (1978). *Ukrainian painting of the 17th—18th centuries*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Otkovych, V.P. (1990). *Folk trend in Ukrainian painting of the 17th—18th centuries*. The Rylsky Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology. Lviv branch. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

- Stepovyk, Dmytro. (2004). *A History of Ukrainian icon of the 10th—20th centuries*. Kyiv: Lybid' [in Ukrainian].
- Kramarchuk, Kh.P. (2009). The kinds and types of metaphors in design. Analytical method of searching for organic metaphor. *Bulletin of Lviv Polytechnic National University*, 656, 44—52 [in Ukrainian].
- Mikeshina, L.A., Openkov, M.Yu., & Levit, S.Ja. (Ed.). (1998). Metaphor optical. *Culturology. The 20th century. Encyclopedia* (Vol. 2, pp. 36—41). SPb: University book; Aleteya [in Russian].
- Khamitov, Nazip. (2007). Mifolohema. *The Philosophical Dictionary: Human and world*. Kyiv: KNT, Center for Educational Literature (Pp. 135—136) [in Ukrainian].
- Atlas of the administrative-territorial structure of Ukraine: 2020. Retrieved from: <https://atu.decentralization.gov.ua/#atlas> (Last accessed: 02.01.2021) [in Ukrainian].
- Nesterenko, V.I. (Ed.). (2017). The Cherkasy Regional Museum of Local Lore. Fund, Ж-642. *Icon «The Unsleeping Eye of Christ»* [in Ukrainian].
- Najden, Oleksandr. (2001). Ukrainian baroque. General features. Specifics of historical functioning. *Mystetstvoznavstvo Ukrainy* (Issue 2, pp. 25—33) [in Ukrainian].
- Hedz', Tetiana. Visitation description of the church of St. of the prophet Elijah in Subotiv of 1750. *Local Lore*. Retrieved from: <https://www.myslendevo.com.ua/uk/Sci/Local/VizytSubotiv1750.html> (Last accessed: 12.01.2021) [in Ukrainian].
- Yurchenko, S. (2011). St. Elijah's Church in Subotiv and an attempt to revive the Ukrainian architecture of the third quarter of the 17th century. *Baroque architectural geography in Ukraine: regional features and common features* (Pp. 27—31) [in Ukrainian].
- Diadychenko, V. (1959). *Essays on the socio-political system of the Left Bank of Ukraine of the late 17th & early 18th centuries*. Kyiv: Publishing house UkSSR Academy of Sciences [in Ukrainian].
- Riznyk, O.O., Chentsova, N.V., & Editorial Board: Kudryts'kyj, A.V. (Ed.). (1995). Military music. *Art of Ukraine: Encyclopedia*: in 5 vol. (Vol. 1, pp. 341—342). Kyiv: Ukr. entsyklopediya [in Ukrainian].
- Yavornytsky, D.I. (Ed.). (1991). *From Ukrainian antiquity*: Album. Kyiv: Mystetstvo [in Ukrainian].
- Kuksa, N.V. (2011). Elijah's Church in Subotiv in the studios of the 19th — early 20th centuries. *Pam'iatky Ukrainy: history and culture. National Historical and Cultural Reserve «Chyhyryn»*, 5—6, 38—47 [in Ukrainian].
- Lazurenko, V.M. (2019). *In search of the crypt of the great statesman of Ukraine Bohdan Khmelnytsky. Burial of Hetman of Ukraine Bohdan Khmelnytsky in the Church of St. Elijah in the village of Subotiv: from centuries of research, legends and myths to modern scientific hypotheses*. Cherkasy: Vertykal' [in Ukrainian].
- Kuksa, N.V. (2013). St. Michael's Church in Subotiv at «The Description of the pious foreigners wearing the Polish crown» by Melchizedek Znachko-Yavorsky. *Siverschyna v istorii Ukrainy* (Issue 6, pp. 293—295) [in Ukrainian].
- Kuksa, N.V. (2011). St. Elijah's Church in Subotiv: the main stages of restoration of the architectural monument of the middle of the 17th century. *Siverschyna v istorii Ukrainy* (Issue 4, pp. 31—35) [in Ukrainian].
- Lazurenko, V.M. (2006). *Here, every stone remembers the Hetman. Subotiv — country residence of Hetman of Ukraine Bohdan Khmelnytsky*. Cherkasy: Vash dim [in Ukrainian].
- Kuksa, Nadiia. The fate of the ruins of the Khmelnytsky family castle in Subotiv. Retrieved from: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kuksa_Nadiia/Dolia_ruin_zamku_rody_ny_Khmelnytskykh_u_Subotovi.pdf?PHPSESSID=a8dca3179212f69de62c3070eec91f26 (Last accessed: 16.01.2021) [in Ukrainian].
- Kuksa, N.V. (2012). St. Elijah's Church in Subotiv at «The Description of the pious foreigners wearing the Polish crown» by Melchizedek Znachko-Yavorsky. *Novi doslidzhenia pam'iatok kozats'koi doby v Ukraini* (Issue 21 (2), pp. 128—131) [in Ukrainian].
- Hradova, Anna. (2015). *The Hetmans of Ukraine. The stories of fame, wisdom and courage*. Kharkiv: Vivat [in Ukrainian].
- Tairova-Yakovleva, Tatiana. (2020). The Bohdan Khmelnytsky's Grave in Subotiv and the Prospects of its Search. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 4, 21—28 [in Ukrainian].
- Voropaj, Oleksa. (1958). *Customs of our people. The Ethnographic Essay* (Vol. 2: Summer-autumn). Munich: Ukrains'ke vydavnytstvo [in Ukrainian].
- Nechuj-Levyts'kyj, Ivan, Kravchenko, N., & Scherbakova, N. (Eds.). (2003). *Worldview of the Ukrainian people. Sketch of Ukrainian mythology*. Kyiv: Oberehy [in Ukrainian].
- Kylymnyk, Stepan. (1963). *The Ukrainian year in folk customs within historical context*: in 5 vol. (Vol. 5: Autumn cycle). Winnipeg; Toronto [in Ukrainian].
- Mel'nychuk, O.S. (Ed.). (1974). *Dictionary of foreign words*. Kyiv: Holovna redaktsiia URE [in Ukrainian].